

Hansági Ágnes

Jókai és a világirodalmi tér

Világirodalom-érzékelés és stratégia*

A 19. század második felében a tárcaregény világméretű elterjedése, a regények tárcaközlésének általános gyakorlattá válása mindössze három évtized leforgása alatt (1830 és 1860 között) globalizálta az irodalmi piacot.¹ Ennek a folyamatnak fontos katalizátorai voltak az alfabetizáció terjedése és a szabadidő megjelenése. A tárcaregények iránti szinte kielégíthetetlen igény életre hívta a nemzetközi tárcaügynökségeket, és a regények egy időben több idegen nyelvre fordítása, regiszttertől függetlenül, ekkoriban válik az irodalom disztribúciójának megkerülhetetlen lépésévé.² Ezért is lehet igaz, hogy a tárcaregény (és a kontinensen az 1910-es évekig minden regény először tárcaregény!) eredendően a „világirodalom” műfaja.³ Ez áll a háttérben annak is, hogy a fordítás, az irodalom nyelvisége és a világirodalmi tér kérdése a 19. század második felének legfontosabb témájává vált, mindezekelőtt a feltörekvő irodalmak és a nem világnyelveken író szerzők számára. Ezért sem tekinthető csupán gesztusértékűnek, hogy Jókai két „hivatalos” önéletrajza körül a korábbi, amely a Jókai-jubileumra készült nemzeti díszkiadás 100. kötetében pontos datálással (1883. május 29.) szerepelt, az önéletrajz teljes terjedelmét (15 lap) tekintve hosszán, bő fél oldalon emlékezik meg külföldi kiadóiról és fordítóiról, és mindez a szöveg zárlatába, vagyis kiemelt helyre került:

De a mit még kevésbé hagyhatok felemlítés nélkül, ez azon külföldi kiadók és fordítók megbecsülhetlen barátsága, a melylyel ők egy ilyen kis „anonym” nemzet troglodyth írójának a műveit a földré-

* A tanulmány az NKFIH által támogatott OTKA K 146519 „Jókai 200: Jókai Mór *Összes Művei* kritikai kiadásának bicentenáriumi munkálatai” projektum keretében készült.

1 Erről bővebben: HANSÁGI Ágnes, *Irodalmi kommunikáció és műfajosság. A Jókai-próza narrációs eljárásai a romantikától a korai modernségig*, Akadémiai, Budapest, 152–153; HANSÁGI Ágnes, *Tárca-regény nyilvánosság. Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*, Ráció, Budapest, 2014, *passim*.

2 *Uo.*, 70–71.

3 Erről bővebben: HANSÁGI, A *komparatiztika „műfaja” – a tárcaregény*, *Helikon* 62. (2016/3.), 380–387, 386–387.

szűnket lakozó minden nemzet nyelvén megismertetni törekedtek. Angol, német, francia, hollandi, dán, svéd, lengyel, orosz, finn, spanyol, cseh, román, szerb, szláv, horvát és török nyelven megjelent műveimnek kiadói, átültetői, megbíráói sorából alig tudom kiválasztani azokat, a kiknek legtöbb hálával tartozom: Wallner, Janke Ottó, Braun von Wiesbaden, Schmidt Julian, Uhlbach, Jalava, Patterson, de Grandó Antónia grófné, Stuart M. grófnő, Callier A. grófnő, Hemgren Károly, Axel Damkier, Jovanovics, Kertbeny Károly, Dux Adolf, Kárfy, Silberstein, Geist, Schwartz Armin, Weisz Julian, Helfy I., Brelich E., Pock Waczláv, Sasváry, Erődy, Lindau Pál, Fleischer Richard, Karpeles, Heigel a [...] Prochaska, tescheni könyvkiadó. – Tisztelet annak, a kit megillet. A jó fordító és a jó kiadó az írónak az, a mi a szárny a madárnak. A „toll” még nem röpit el.⁴

A szövegrészletben nem csak a magyar íróra külső nézőpontból, a világirodalom metropoliszából a távoli perifériára tekintő perspektívának a megidézése, pontosabban ironikus imitálására érdemes felfigyelnünk (magyar író ~ troglodita). A fordítókat, kiadókat, közvetítőket szinte vég nélkül soroló seregszemle zárata ennél sokkal fontosabb belátással szembeíthat: Jókai irodalomfelfogásának egy igen lényegi mozzanatával. Azzal nevezetesen, hogy az írói, művészi teljesítményt önmagában nem tartotta elégségesnek az írói sikerhez, az olvasókhöz való eljutáshoz, ahhoz, hogy művei célba érjenek. Bár mind a 37 nyelvet, amelyre műveit lefordították, itt nem sorolta fel, de jól látható az idézett passzusból, hogy a fordítások száma az írói/irodalmi eredményesség fontos fokmérője a számára. Az irodalomra nem kizárólag anyanyelvi, hanem fordításokban, átültetésben, adaptációban is létező művészeti ágként tekint. Az irodalmi művek

4 JÓKAI Mór, *Jókai a maga irodalmi munkásságáról = A Jókai-jubileum és a nemzeti díszkiadás története. Az előfizetők névsorával és a száz kötet részletes tartalomjegyzékével, valamint Jókai összes írásainak a bibliográfiájával*, JÓKAI Mór *Összes Művei* [nemzeti kiadás], 100, Révai testvérek, Budapest, 118–133, 1904, 131–132. Jókainak bizonyos ez volt a legismertebb önéletrajza. A negyvenéves írói jubileumra a Franklin Társulat egy, a Jókai-művekből összeállított aforizmagyűjtemény kiadásával tisztelgett, és a kötet előszavául az említett önéletrajz szolgált. A kötet beharangozójaként az önéletrajzot 1883. augusztus 19-én a Nemzet teljes terjedelmében közölte, a nagyobb fővárosi napilapok és a vidéki lapok, valamint a hetilapok (pl. a Vasárnapi Ujság és az ekkoriban még hetilapként megjelenő Koszoru) is átvették. Első kötetkiadása: JÓKAI, *Negyven év visszhangja*, Franklin, Budapest, 1883.

címzettjének nemcsak az azonos anyanyelvű olvasókat tekinti, hanem azokat is, akik fordításban olvasnak irodalmi műveket. A fordító és a kiadó pedig nélkülözhetetlen együttműködő partner az író számára, akik nélkül az irodalmi kommunikáció eseménye nem jöhet létre, nem valósulhat meg.

Jókai az 1850-es évtized elején lényegében egy időben lépett ki a nemzetközi irodalmi piacra, a világirodalmi térbe, és honosította meg Magyarországon a rendszeres, napi periodicitású tárcaregény-közlés gyakorlatát. Sajó álnéven közzétett novellagyűjteménye, a *Forradalmi és csataképek az 1848–49-es magyar forradalomból*⁵ 1850 és 1854 között német és angol fordításban is megjelent, a hetvenes években olasz, a nyolcvanas években pedig finn nyelven is napvilágot látott. Az 1850-ben induló Pesti Naplóban 1851 szeptemberében kezdte meg az *Erdély aranykora* tárcaközlését, amelyet további hat tárcaregény és hét, szintén folytatásokban közölt novella követett. Ez a tizennégy cím a Pesti Naplóban közölt tárcaregények harmadát tette ki az ötvenes években.⁶ Tárcaregényeit már ebben az évtizedben szinte egy nap eltéréssel közölték német fordításban (eleinte) a pesti német lapok.⁷ A szinte egyidejű, többnyelvű megjelenés tehát Jókai számára pályája felívelésének pillanatától, az 1850-es évektől kezdve írói gyakorlatának a része, amely ugyanakkor nem vezetett olyasfajta nyelvi „önkorlátozáshoz” vagy öncenzúrához, amely a nyelvi komplexitás önkéntes redukcióját eredményezte volna nála. Mivel Jókai kitűnően beszélt németül és franciául, és rendszeresen olvasott angolul is,⁸ bizonyosra

5 SAJÓ [JÓKAI MÓR], *Forradalmi és csataképek 1848 és 1849-ből* (Heckenast, Pest, 1850); SAJO [JÓKAI MÓR], *Schlachtenbilder und Scenen aus Ungarns Revolution 1848 und 1849* von Sajo, deutsche Ausgabe (Verlag von Gustav Heckenast, Pesth; Georg Wiegand, Leipzig, é. n. [1850]); SAJO [JÓKAI MÓR], *Schlachtfelderblüthen von Sajo* (Verlag von Heinrich Matthes, Leipzig, 1850); *Schlachtfelderblüthen aus Ungarn. Novellen nach wahren Kriegsscenen* (Druck Nies, Leipzig, 1850); SAJO [JÓKAI MÓR], *Kampf und Schlachtenbilder von Sajo* (Hermann Geibel, Pesth, 1851); MORITZ JÓKAI, *Hungarian sketches in peace and war*, with prefatory notice by Emeric SZABAD (Constable, Edinburgh, 1854, 1855²); MAURIZIO JÓKAI, *Episodi della guerra della indipendenza ungherese nel 1848 e 1849*, trad. per E. B. (Tip. Mohovich, Fiume, 1872); MAURITS JÓKAI *Sotakuvia 1848 ja 1849 vuosista* (Söderström, Porwoossa, 1884).

6 HANSÁGI, *Tárca-regény nyilvánosság*, 159.

7 VÖ. HEDVIG UJVÁRI, *Kulturtransfer in Kakanien. Zur Jokai-Rezeption in der deutschsprachigen Presse Ungarns (1867–1882)*, Weidler Verlag, Berlin, 2011.

8 „Hivatalos” önéletrajzában hangsúlyozza a különbséget a „passzív” és az „aktív” nyelvtudás között: „Először is a saját anyanyelvemen kívül teljesen el kellett sajátítanom a latin, angol, francia, német nyelvet; azután az olasz, szláv, görög nyelvben annyira vinnem, hogy szótár segélyével eligazodjam benne, [...]” JÓKAI, *Önéletrajsom*

vehető, hogy tisztában volt azzal a fordítási veszteséggel, amelyet lefordíthatatlan, átültethetetlen nyelvjátékai „okoztak” az idegen nyelvű kiadások esetében. Az egyik legfontosabb visszatekintő esszéjében, *A láthatatlan Istenben* a festészet és az irodalom különbségét a két művészeti ág eltérő kommunikációs és disztribúciós lehetőségeinek aspektusából ragadja meg: a nyelvhez kötött irodalom „anyanyelvi” lokalitásával szemben a festészet ikonikus kommunikációja lehetővé teszi, hogy a festő a globális térben (a nagyvilágban, bárhol, „fordítási veszteség nélkül”) megértesse magát.⁹

Jókai hat évtizedes alkotói pályáján időről időre visszatért a világirodalmi tér hierarchikus szerkezetének és törvényszerűségeinek a tárgyalásához, ezen belül pedig a „kis” nyelvek, a nem világnyelveken születő irodalmak fennmaradásának, megismertetésének a dilemmáihoz. Ahhoz a kérdéshez, milyen lehetőségei vannak a nem világnyelveken születő irodalmaknak, a nem világnyelvek íróinak – Pascale Casanova terminológiájával élve a „periféria” alkotóinak – a világirodalmi térbe való belépésre és érvényesülésre. 1857-ben *A magyar irodalom missiója* címmel a Magyar Sajtóban, hat részben megjelent terjedelmes tanulmányában tárgyalta, mi a magyar irodalom küldetése,¹⁰ és ebben a kontextusban mérlegelte a világirodalmi tér és a perifériák, a nem világnyelvek irodalmának a viszonyát, illetve azt a kérdést, milyen lehetőségekkel és nehézségekkel számolhat az író, aki nem a világirodalom metropoliszaiban és nem valamely világnyelven alkot. A rákövetkező évben, 1858-ban a *Bajza Lenke munkái* című esszéjében szintén kitért a világirodalmi tér, a világnyelvek

(Tíz évvel később) = *A Jókai-jubileum és a nemzeti díszkiadás története. Az előfizetők névsorával és a száz kötet részletes tartalomjegyzékével, valamint Jókai összes írásainak a bibliográfiájával*, JÓKAI Összes Művei, 149.

9 „Ifjúságomban festőnek készültem, volt tehetségem hozzá s kezdetben biztató szerencsém. Ha ott maradtam volna, most talán az egész világ volna a hazám s senki sem neheztelne érette.” JÓKAI, *A látható Isten*, Koszoru: A Petőfi-Társaság havi közlönye, 1. (1879/6.), 481–493, 483. A szöveg a nemzeti díszkiadásban az *Életemből* ciklusába került: JÓKAI, *A látható Isten = Uő., Életemből. Igaz történetek, örök emlékek, humor, utleírás*, I., JÓKAI Összes Művei Nemzeti Kiadás XCVI, Révai, Budapest, 1898, 20–32, itt: 22.

10 JÓKAI, *A magyar irodalom missiója* = Uő., *Cikkek és beszédek 1850–1860*, I., s. a. r. H. TÖRŐ Györgyi, *JMÖM Cikkek és beszédek*, IV., Akadémiai, Budapest, 1968, 421–435. [Az idézetek oldalszámait a továbbiakban erre a kiadásra vonatkoznak.] Az írást, amelyet Bényei Péter méltán nevezett Jókai egyik „legkiválóbb esszéjének”, a Magyar Sajtó 1857. június 22-én kezdte közölni, a hat epizód egy hónap leforgása alatt jelent meg a politikai napilapban, amelyet később, 1862 márciusától az év végéig Jókai maga is szerkesztett.

nyelvek és a nem világnyelvek viszonyának a kérdésére,¹¹ amellyel a világirodalmi piac ökonómiája a perifériák íróit ekkoriban már drasztikusan szembesítette. Jókai alapos és élesen megfogalmazott helyzetelemzése tehát alátámaszthatja Pascale Casanova megállapítását, miszerint a periféria alkotói számára a világirodalmi tér hierarchikus struktúrája, a tranzakciók egyenlőtlensége, a világirodalmi ökonómia működése sokkal inkább átlátható, mint a centrumban alkotó írók számára, akik vagy eufemisztikusan írják le, vagy tagadják, vagy egyszerűen nem látják át a világirodalmi tér szerkezetének a működését.¹²

Az az áthidalhatatlan és erőszakos szakadás, amely a metropoliszok irodalmi világa és annak külvárosi peremvidékei között fennáll, igazán kézzelfoghatóan csak a periférián élő írók számára érzékelhető, akiknek meg kell küzdeniük azért, hogy megtalálják „a jelenbe vezető kaput” (ahogy Octavio Paz fogalmazta meg), hogy azután sikerüljön bejutniuk a centrális területekre; világosabban látják az irodalmi hatalmi egyensúly természetét és formáit, mint mások.¹³

Jókai a világirodalmi tér működésének törvényszerűségeit több aspektusból vizsgálta. A személyes írói karrier perspektívájából a szimbolikus tőke (az elismertség, a hírnév elérése) és ettől nem függetlenül az író gazdasági érvényesülésének, másfelől viszont a nemzeti irodalmi tőke, a magyar nyelvű irodalom láthatóvá válásának, sőt fennmaradásának a szempontjából. A világirodalmi tér, a centrum „elszívó” hatását olyan valós fenyegetésként azonosította, amely közép- és hosszú távon a nem világnyelvek visszaszorulásához vezethet. Jókai az írók nyelvváltását azért tekintette olyan veszélynek, amelyet komolyan kell venni, mert a világirodalmi tér centrumai a perifériák-

11 JÓKAI, *Bajza Lenke munkái* = Uő., *Cikkek és beszédek 1850–1860*, II., s. a. r. H. TÖRÖ Györgyi, JMÖM, *Cikkek és beszédek*, V., Akadémiai, Budapest, 1968, 88–99, 89–91. [Az idézetek oldalszámái a továbbiakban erre a kiadásra vonatkoznak.] A cikk eredetileg szintén a Magyar Sajtóban jelent meg, három részben, 1858. június 24. és július 3. között. Az irodalomtörténet-írás elsősorban az ún. „nőíró-vita” egyik fontos dokumentumaként tartja számon. Lásd *Angyal vagy démon. Tanulmányok Gyulai Pál Irónőink című írásáról*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Reciti, Budapest, 2016 (Hagyományfrissítés 4).

12 Pascale CASANOVA, *The World Republic of Letters*, ford. M. B. DEBEVOISE, Harvard UP, Cambridge, Massachusetts, London, 1999, 42.

13 Uo., 43.

hoz képest aránytalanul nagyobb szimbolikus, irodalmi és gazdasági tőkével is rendelkeznek.

Magyar írónak lenni már önmagában sem kecsegtető pálya, [...] míg másfelől nagyobb nemzetek írójának lenni buzdító kilátás. [...] akiknek nálunk költői tehetséget adott a sors, nemcsak hogy vissza nem utasítanak hasonló ajánlatokat [külföldi kiadók, lapszerkesztők ajánlatai, hogy a sikeres új műveket a magyar szerzők valamely világnyelven írják meg, és a világnyelven való megjelenést követően fordítsák vissza magyar nyelvre, jelenhessen csak meg magyarul – H. Á. megj.], [...] sőt rajta lesznek, hogy eleve akként kvalifikálják magukat, hogy mindjárt eredetiben adhassák azt a munkát, olyan nyelven, amilyenen kérik, egy szóval akkor is lesz író és tanult ember a Duna Tisza között, csak hogy annak mind az lesz a végcélja, hogy valami európai hírre vergődjék, amihez természetesen a magyar nyelv nem vezet.¹⁴

Casanova a nyelv- és hagyományváltásnak Jókai által is leírt stratégiáját Beckett és Michaux példáján mutatta be, hangsúlyozva, hogy a nyelvi döntés egyúttal esztétikai és formai döntés is. Ebben a pályamodellben az író sikeres önpozicionálása a világirodalmi tér centrumában a nemzeti örökség elutasításával és országváltással jár együtt, „egy olyan ország javára, amely gazdagabb irodalmi készletekkel rendelkezett”.¹⁵

A nyelvváltásnak ezt a modelljét Jókai azért utasította el, mert olyan karrierstratégiát ismert fel benne, amely a nemzeti irodalmi tőkét, annak gyarodását veszélyezteti:

Meg lehet egy nyelvet tanulni tökéletesen, lehet rajta beszélni, levelezni, de arra nézve, hogy azt valaki irodalmilag is kezelhesse, okvetlenül az szükséges, hogy kizárólag abban az irodalomban éljen, annak a kifejezéseit eltanulja, annak a szelleme, eszmejárása minden csepp véréért keresztüljárja, különben minden percben kiismerszik belőle az idegen, s erre a németek is kényesek, a franciák még kényesebbek, az angolok pedig minden superlativuson felül legkényesebbek.¹⁶

14 JÓKAI, *Bajza Lenke munkái*, 90–91.

15 CASANOVA, *I. m.*, 41.

16 JÓKAI, *A magyar irodalom missiója*, 427.

Casanova szerint „az irodalmi világot strukturáló egyenlőtlenség maga a irodalom nemzetől való eredendő függősége. A nemzetek közötti rivalizálás abból fakad, hogy az egyes nemzetek politikai, gazdasági, katonai, diplomáciai és geográfiai története nemcsak különböző, hanem egyenlőtlen is. Az irodalmi erőforrások, amelyek mindig a nemzet bélyegét viselik magukon, ezért szintén egyenlőtlenek és egyenlőtlenül oszlanak meg a nemzetek között.”¹⁷ Jókai számára a magyar irodalom nemzetközi elismertetése, a világirodalmi térben való megjelenés stratégiáinak kidolgozása nemcsak a nemzeti irodalmi tőke megtartása, az írók nyelv- és kultúraváltásának megelőzése, vagyis a magyar írók *magyar íróként* való elismertetése szempontjából kulcskérdés. Meggyőződése, hogy a nemzetek közötti versenyben a kultúrának, az irodalomnak is fontos szerep juthat, hogy az irodalom az országimázs leghatékonyabb eszköze is egyúttal: „ki kell mondanom azt a meggyőződésemet, hogy nincs biztosabb hódítás, mint amit egyik irodalom tesz a másikban, és ez a legerősebb szövegség, amit a változandó körülmények meg nem bonthatnak soha”.¹⁸ Jókai, miközben *a nyelvet* nem tartotta függetlennek a gondolkodásmódtól és a hagyományoktól, és egyúttal a nemzeti irodalmi tőke mindent megelőző alapjának tekintette, hitt az *irodalom* nemzetköziségében.¹⁹ Az a tény azonban, hogy a nyelvi korlát áthidalhatatlanságának belátása ellenére lehetségesnek látta a magyar irodalom nemzetközi elismertetését, a magyar szerzők világirodalmi térbe való sikeres belépését, nem csupán az irodalom nemzetköziségébe vetett hitre vezethető vissza. Jókai nemcsak önmagát tekintette európai írónak, szilárd meggyőződése volt, hogy a magyar kultúra „ép oly factor az európai műveltség történetében, mint a németé, angolé, franciáé”.²⁰ Európaiságának ez a biztos tudata tette képessé arra, hogy a magyar nyelvű irodalom perifériahelyzetét a világnyelvek centrumpozíciójához képest kihívásként, ne pedig a frusztráció forrásaként kezelje. Tulajdonképpen ennek az önbizalomnak az alapján állva dolgozta ki azt a „cselekvési tervet”, amely szerinte a magyar írókat a világ számára is láthatóvá teheti, és amelyet ő maga sikerrel meg is valósított.

Jókai szerint nem a fátum, a véletlen vagy a jó szerencse felelős azért, hogy „ilyen ismeretlenség ködében élünk, hanem mi saját magunk.

17 CASANOVA, I. m., 39.

18 JÓKAI, *A magyar irodalom missiója*, 423.

19 Uo., 434.

20 Uo., 432.

[...] maga az irodalom; maguk az irodalom képviselői, sorban.”²¹ Önkritikus és a magyar írókkal szemben nagyon kritikus véleményét az összehasonlításra alapozza: a szomszédos, szláv irodalmak szerzőinek, a szerb, a lengyel, a cseh, az orosz írók érvényesülési stratégiáinak az elemzésére.²² Casanova konklúzióinak ebben sem mond ellent Jókai megállapítása, amikor az írók személyes felelőssége mellett érvel, amellett, hogy különféle írói stratégiák, sőt kizárólag egyéni utak és megoldások létezhetnek a világirodalmi térbe való belépésre. Amikor felteszi a kérdést: „Mit tettünk azért, hogy a külföld figyelmé felénk forduljon? hogy elismerést; buzdítást, méltánylatot nyerjünk ott, ahonnan az ignorálás, megvetés olyan keserűen esett”,²³ a világirodalmi térbe való belépés első és legfontosabb előfeltételét határozza meg. Azt nevezetesen, hogy bármilyen működőképes írói karrierstratégia előfeltétele a világirodalmi tér hatalmi viszonyainak és a tranzakciók egyenlőtlenségének a tudomásulvétele, és ennek nyomán a tranzakciós szabályok, valamint a centrumok működési szabályainak a körültekintő tanulmányozása.²⁴

Tudósítottuk-e a külhoni irodalmak vezetőit a mienknek mozgalmairól? volt-e egy emberünk aki hosszú korszakonként vagy egy külhoni hirlapban nemzeti mivelődésünk haladásáról értesítette volna a világot? Jutott-e eszükbe lapszerkesztőinknek egy párizsi, berlini vagy londoni lapszerkesztővel érintkezésbe tenni magát, hogy érdeket gerjessen működéseink iránt, hogy jelenünk mozzanatait ismertesse, hogy nevezetesebb irodalmi termékeink iránt felhívja a külföld figyelmét? Pedig mind az milyen könnyű lett volna. Pedig mind azt cselekszik a szlávok, a szerbek, a csehek, a lengyelek: állandó összeköttetésben állnak a külhoni sajtóval: vannak a külországok fővárosaiban irodalmi megbízottjaik, kik szellemi érdekeiket folytonosan képviselik, kik jobb műveiket ismertetik, átfordítják, [...] kik semmi alkalmat el nem mulasztanak, melyben nemzetiségük e téren haladását a világ elé hozhatják. [...] nem törekedtünk kifelé hatni.²⁵

21 Uo., 422.

22 Vö. Uo., 423.

23 Uo., 422.

24 Az irodalmi világ hatalmi viszonyairól, a tranzakciók egyenlőtlenségéről lásd CASANOVA, I. m., 42.

25 JÓKAI, *A magyar irodalom missiója*, 423.

Ebből a felsorolásból, amelyben számba veszi, mit kellett volna vagy kellene tennünk a magyar szerzők és ezáltal a magyar irodalom megismertetése érdekében, világos képet alkothatunk arról, miként érzékelte Jókai a világirodalmi teret. Nem csupán többpólusú, de több centrummal vagy csomóponttal rendelkező térként, amelyet nem elsősorban az írók és az olvasók, sőt nem is a könyvkiadók, hanem sokkal inkább a lapok szerkesztői alakítanak, akiket a 19. század intellektuális véleményvezéreinek tekintett. Jókai tehát felismerte, hogy a 19. század nyomtatott periodikái nemcsak ajánlórendszerek hordozói, hanem maguk is ajánlórendszerként funkcionálnak. Ez azért is figyelemre méltó, mert egybevág az elmúlt évtized periodikatudományának egyik legtermékenyebb felismerésével. J. Stephen Murphy és Mark Gaipa a folyóiratok és hetilapok szerepét a kulturális (túl)kínálat összefüggésében vizsgálta. A szerzőpáros annak a hipotézisnek a bizonyítására tett (sikeres) kísérletet, hogy a periodika formátumából és jellegéből adódóan, így már a 19. században is, a kulturális túlkínálat kezelésének legfontosabb eszközeként működött. A periodika szerintük értelmezhető olyan printmédiumként, amelynek elsődleges funkciója a kulturális túltermelés „menedzselése”, amennyiben a rövid terjedelmű, lapokban megjelenő szövegek valójában „helyettesítő” szerepet töltenek be. A tudósítás egy esemény, a kritika egy másik műalkotás, a regényrészlet vagy mutatvány a teljes mű, egy novella a bennfoglaló kötet vagy a szerző más, terjedelmesebb művei helyett (is) áll.²⁶ A lapszerkesztők csomóponti szerepének a felismerése azért lehetett Jókai későbbi pályafutása tekintetében kulcsfontosságú, mert a 19. század második felében az irodalom elsődleges médiumává nem a nyomtatott könyv, hanem a periodika vált, és ez a tendencia az olvasás tömegesedésének, demokratizálódásának a folyamatával is egybeesett.

A személyes kapcsolatok fontossága mellett felismerte a folyamatos tematizáció szükségességét is, amelyhez azonban „megbízottakra”, vagyis olyan, a centrumokban élő közvetítőkre van szükség, akik nemcsak képviselik a centrumtól távoli irodalom érdekeit, de képesek azoknak a szövegeknek az előválogatására, amelyek a centrumban is érdekesek lehetnek, valamint ismerik a célnyelvek irodalmának

26 Lásd. J. Stephen MURPHY – Mark GAIPA, *You might also like...: Magazine Networks and Modernist Tastemaking in the Dora Marsden Magazines*, *The Journal of Modern Periodical Studies* 5. (2014/1.), [Special Issue: Visualizing Periodical Networks], 27–68, különösen: 29 skk.

aktuális és kurrens beszédmódjait. Jókai ezt a „képviseleti” vagy ügynői tevékenységet nem egyszerű és biztos sikerrel kecsegtető munkaként írja le, inkább olyan sziszifuszi tevékenységként, amely permanens figyelmet, folyamatos alkalmazkodást és a változásokra való azonnali reagálást követel. A cikkben Jókai egyértelműen állást foglal abban a három „nehéz” kérdésben is, hogy „*ki írjon, hová írjon, mit írjon*”. A magyar irodalom és a magyar szerzők világirodalmi térben való megismertetését és elismertetését Jókai szerint nem lehetséges elérni magyar szerkesztésű, szubvencionált, világnyelven megjelenő lap kiadásával.²⁷ A világirodalmi jelenlét szerinte kizárólag úgy érhető el, ha magyar szerzők művei világlapokba kerülnek bele, mint amilyenek Jókai szerint a *Revue des deux Mondes*, a *Revue contemporaine*, illetve a *Die Grenzboten*.

Jókai tehát azt is felismeri, hogy a nemzeti irodalmi tőke és a világirodalmi tőke értékelési szempontjai nem esnek egybe, vagyis a szövegek kiválogatásának a lehetőségét a centrumban élő, véleményvezér értelmiségi szerkesztőkre érdemes bízni. A „miről beszéljünk” kérdésre adott nem kevésbé radikális válasz a cikk több pontján, nagy nyomatékkal ismétlődik meg: magunkról. Egyrészt, mert ezt más nem teheti és nem is teszi meg helyettünk, másrészt, mert éppen ez lehet érdekes az idegen tekintet számára. Jókai konklúziója nem csupán azért keltheti fel a mai olvasó érdeklődését, mert szóhasználatában Casanova fogalmi köszönnek ránk a 19. század derekáról. Azért is, mert Jókai nemcsak az irodalmi cserefolyamatok, a kulturális transzfer egyenlőtlenségét és igazságtalanságát ismerte fel, hanem ezeknek a folyamatoknak a nyelvvel összefüggő, mégis a nyelven túli, az átélt kultúrában gyökerező komplexitását és szenzibilitását: „Kellene olyan kapacitásokkal tenni magunkat összeköttetésbe, a kik az illető idegen irodalmi metropolis közepében élne, annak az irodalmi nyelvet birják és a mienket értik.”²⁸

Miként valósította meg Jókai azt a stratégiát, amelyet elméletben már 1857-ben felvázolt?

1. Számtalan, ún. „gyenge kapcsolattal” rendelkezett. Az erős kapcsolatokkal ellentétben a gyenge kapcsolatok „döntő szerepet játszanak

27 „Először is nem óhajtom azt, hogy valami nagyobb napilapot subventionáljunk, a mi csak uri segítség mellett volna kivihető, a Nord mintájára. Arra nekünk szükségünk nincs, nem is volna ránk nézve annak semmi értelme.” JÓKAI, *A magyar irodalom missiója*, 426.

28 Uo.

a külső világgal való kommunikációs képességünkben [...], számos társadalmi tevékenységben, a pletyka terjedésétől az állásszerzésig. A gyenge kapcsolatok vagy ismerősök a mi külső világba vezető hídjaink. Ők azok, akik különböző helyekre járnak, és eltérő forrásokból szerzik be az információkat, mint a közvetlen barátaink.”²⁹ Vagyis különböző irodalmi metropoliszok egymástól távoli irodalmi és művészi köreinek véleményvezéreivel állt összeköttetésben. Tehát nemcsak a nemzetközi irodalmi elittel, hanem a kulturális élet legkülönbözőbb képviselőivel keresett és ápolt kapcsolatot. 1874-es berlini látogatásáról részletesen beszámolt A Hon számára írt „úti képekben”,³⁰ amely ciklusként, önálló kötetben először német nyelven Karl Maria Kertbeny nem túl cizellált fordításában jelent meg, Otto Janke kiadásában.³¹ Az úti képek olvasható annak a dokumentumaként is, miként valósította meg a networkinget Jókai a gyakorlatban. Utazása célját eleve a személyes kapcsolatok építésében határozta meg; „Utazásomnak különben is főcélja volt személyes ismeretségek kötése képviselői és irodalmi körökben; múzeumokról, színházakról, építészeti és művészeti nevezetességekről nem sokat jegyezhettem fel.”³² Jókait Franz Wallner, a Wallner Színház tulajdonosának a felesége, az ismert színművész, Agnes Wallner látta vendégül. Jókai fogadtatásáról, a vendéglátásról a következőket tartotta fontosnak feljegyezni:

[Agnes Wallner – H. Á.] saját uri lakát bocsátva rendelkezésemre, egész ott létem alatt úgy látott el, mint egy fejedelmet – jobban! mint egy testvért! S attól fogva író társaim ki nem bocsátottak kezeik közül; egy nap három lakomát ültem velük végig: vizet nem láttam egész Berlinben soha, de annál több valódi magyar bort, s ha följegyzem, hogy ötven látogatást téve, ugyanannyi helyen ittunk áldomást Magyarorszáért, csak a történelmi adatokhoz maradok hű.³³

29 BARABÁSI Albert-László, *Behálózva. A hálózatok új tudománya: Hogyan kapcsolódik minden egymáshoz, és mit jelent ez a tudományban, az üzleti és a mindennapi életben*, ford. VICSEK Mária, Magyar Könyvklub, Budapest, 2003, xx.

30 Az *Úti képek* A Hon reggeli kiadásának első oldalán, „A »Hon« tárczája” rovatban jelent meg 1874. február 24. és március 12. között. A ciklus része volt a nevezetes Bismarck-„interjú” (*Bismarcknál*).

31 Maurus JÓKAI's *Reisebriefe: von Pest nach Berlin, 18. Februar bis 4. März 1874*, [ford. KERTBENY, Károly Mária], Otto Janke, Berlin, 1874.

32 JÓKAI, *Úti képek* = Uő., *Életemből: Igaz történetek, örök emlékek, humor, utleírás*, II., JÓKAI Összes Művei, 414–454, 425.

33 Uo., 435.

A mindössze nyolc, sőt inkább csak hétnapos látogatás alatt Jókai saját „statisztikája” szerint 50 (!) látogatást bonyolított le, naponta három lakomán vett részt. Az *írói és művészi körök Berlinben* című útiképben hosszú lajstromát adja mindazoknak a berlini celebritásoknak, akikkel találkozott, Karl Braun és Agnes Wallner estélyt adtak a tiszteletére, Gisela von Arnim (Achim és Bettina von Arnim leánya) és Hermann Grimm, a nagy hatalmú kritikus Julian Schmidt, kiadója, Otto Janke az otthonukban látták vendégül.³⁴

Az *Úti képek* sietős német kiadása előrevetíti azt is, hogy a szöveg-együttes célja nem csak a magyar olvasók informálása volt a német irodalmi viszonyokról, illetve Jókai német irodalmi piacon elfoglalt pozíciójáról vagy megítéléséről:

A bécsi szerkesztők és pályatársak hűs (Kühl bis ins Herz hinab) fogadása után úgy jött nekem a berlini írók baráti rokonszenve, mint valami tündérmese. Nagynevű, világhírű költők, kiknek műveit a kerek földön minden nyelven olvassák, az első találkozásnál magukhoz emeltek, s a barátság és rokonszenv annyi igaz tanújelével halmoztak el, hogy ez eddig előttem „ismeretlen” élvezet képes lett volna elkábítani, ha nem tudtam volna, hogy ebből az országrészt nemzetemnek kell hazavinnem.³⁵

Az idézetből világosan kiolvasható, hogy a szöveg kettő, sőt három odaértett olvasót szólít meg egyidejűleg. A német olvasót, akinek azt az üzenetet közvetíti, hogy Jókait a német irodalmi piac és kulturális élet véleményvezérei magukkal egyenrangú partnernek tekintik, magas presztízsű, ünnepeelt tagja a világirodalmi térnek. A nemzetközi, vagyis se nem német, se nem magyar olvasó számára pedig

34 Uo., 435–436. Rövid válogatás a Jókai által közreadott névsorból, az újságírók és lapszerkesztők esetében annak az orgánumnak a nevét is megadtam, amelynek a munkatársai voltak: Agnes Wallner, Berthold Auerbach, Robert Schweichel (a Deutscher Schriftstellerverband elnöke), Julian Schmidt, Gregor Samarow (Oskar Meding), Herman Grimm, Gisela von Arnim, Adolf Glaßbrenner (Berliner Montagszeitung), Julius Rodenberg (Der Salon für Literatur, Kunst und Gesellschaft), Gustav Hermann Kletke (Vossische Zeitung), Ludwig Pietsch (Illustrierte Zeitung, Vossische Zeitung, Spencersche Zeitung), Karl August Heigel (Bazar), Paul Lindau (Die Gegenwart), Karl Braun (Spencersche Zeitung), Otto u. Gustav Janke, Heinrich Dorn (karmester), Rudolf Menge (klasszika-filológus), Alexander Duncker (kiadó), Franz / Carl (?) Hoffmann (kiadó), Richard Schmidt-Cabanis (Berliner Montagszeitung), Paul Friedrich Meyerheim (festőművész).

35 Uo., 434–435. Kertbeny fordításában: Maurus Jókai's *Reisebriefe*, 28.

azt kommunikálja, hogy Berlin irodalmi metropoliszként a világirodalmi térben olyan pozíciót foglal el, amelynek véleményvezérei a világirodalmi tér alakításában meghatározó szerepet játszanak. Vagyis az *Úti képek* egyszerre pozicionálta Jókait olyan magyar szerzőként, aki a világirodalmi tér egyik centrumában is meghatározó szerzőnek számít, ezzel erősítve a magyar irodalmi piacon betöltött szerepét, és a német irodalmi metropoliszt a világirodalmi tér olyan kanonizációs erővel rendelkező hatalmi centrumaként, amely befogadóbb és nyitottabb, mint Bécs.

2. Olyan német kiadót választott magának, aki a kortárs világirodalom meghatározó szerzőinek volt kiadója, könyvsorozataival egyfajta interfészt hozott létre a populáris regiszter divatos szerzői és a korabeli világirodalom élő klasszikusai között. Rudolf Schmidt német könyvkiadókról szóló összefoglaló munkájában a századfordulón a Janke cég portfólióját a különféle sorozatok bemutatásával, az egyes sorozatokban kiadott szerzők listáin keresztül ismerteti, és igencsak árulkodó, hogy a „Collection Janke” prominens szerzői között Tolsztoj, Dosztojevskij és Turgenyev mellett szerepel Jókai.³⁶

3. Nagy gondot fordított a politikai napilapok és az irodalmi hetilapok, magazinok szerkesztőivel, főmunkatársaival, a nemzetközi sajtóval való kapcsolatok ápolására. Az *Úti képek* tanúsága szerint Jókai a Vossische Zeitung, a Spenersche Zeitung, a Die Gegenwart (Paul Lindau), a Montagszeitung, a Börsen Zeitung, a Berliner Tageblatt, a Magazin für die Literatur des Auslandes szerkesztőségébe látogatott el.³⁷ A szerkesztők egy részével már korábban is levelezésben

36 Rudolf SCHMIDT, *Deutsche Buchhändler, deutsche Buchdrucker: Beiträge zu einer Firmengeschichte des deutschen Buchgewerbes*, Weber, Berlin, 1901–1908: „In fast gleichem Umfang und Format begann Janke 1867 die Herausgabe des »Roman-Magazin des Auslandes«, das eine Auswahl der besten Romane berühmter ausländischer Schriftsteller in tüchtigen deutschen Uebersetzungen brachte, so von A. Wilkie-Collins, [512] Henry Woos, Braddon, Jonge, Ainsworth, Kingsley, Eliot, M. S. Schwartz, Victor Cherbuliez, Erckmann-Chatrion usw. Der Inhalt der Zeitschrift, die von 1876 bis 1879, ihrem Aufhören, unter dem Titel »Romane des Auslandes« erschien, wurde auch in Buchform herausgegeben. Nach und nach sammelten sich 100 Bände in dieser Sammlung an; sie war gleichsam der Vorläufer der später in die Erscheinung getretenen »Collection Otto Janke«, in der neben den schon genannten Schriftstellern hauptsächlich noch vertreten sind: K. Berkow, F. Bodenstedt, J. v. Dewall, Dostojewski, G. Hartwig, M. Jokai, E. A. König, O. von Leixner, G. Raimund, Graf Tolstoi, Turgenjew u. a.”

37 Karl Maria Kertbeny a Janke-féle kiadásban közöl egy passzust, ami a magyar szövegváltozatban nem szerepel, és egyértelműen a német sajtót megszólító utalás: „Bei den meisten Redaktionen der größeren Journale – von denen ich nicht alle in

állt, a személyes kapcsolatfelvételt azonban ezekben az esetekben is elengedhetetlennek tartotta, mert a személyes rokonszenv „többet ér egy hadseregnél”.³⁸

Egyébiránt Berlinben nem is léteznek olyan hírlapok, a miknek jó vagy rossz véleményét pénzen meg lehet venni de igen is meg lehet azokat nyerni egy jó szóval és helyes felvilágosítással s ezt mulasztottuk el eddig, a mihez pedig nem kellett volna egyéb, mint az írói körökkel barátságos érintkezésbe tenni magunkat s aztán a szíves hajlamot, mely irántunk mindenütt mutatkozik Észak-Németországban, alapos és jól szerkesztett ismertetéseivel a magyarországi ügyeknek folyton fentartani. Hanem ehhez bizony ember kell, a ki ezt feladatának tartsa.³⁹

Jókai számára tehát nyilvánvaló volt, hogy a személyes, sokszor a családi közege is kiterjedő, face to face találkozások *testi tapasztalata* révén válhat a világirodalmi metropolisok világának a részesévé. Bár az egyes nemzeti irodalmak közötti nyelvi idegenség tekintetében az ilyen jellegű személyes kapcsolatok teljességgel indifferensek, a centrum és a periféria alkotói közötti kulturális idegenség áthidalására mégiscsak alkalmasak, amennyiben a személyes kapcsolódás az (európai) kultúra és irodalom értékközösségének a tapasztalatát tette a felek számára megtapasztalhatóvá. Erről tesz tanúbizonyságot Berthold Auerbach 1874. március 7-én Jókainak írott levele is: „Akivel beszéltünk, akinek a szemébe néztünk és a kezét megszorítottuk, annak úgy írhatunk, mint ahogyan beszélénk vele.”⁴⁰

den wenigen Tagen besuchen konnte, aber ein nächtliches Mal zu besuchen hoffe – fand ich Kollegialität entgegengekommen.” Magyar fordításban: „A nagyobb folyóiratok szerkesztősegeiben – amelyek közül valamennyit ebben a néhány napban nem tudtam, de egy következő alkalommal remélek felkeresni – kollegiális fogadtatásban részesültem.” Maurus Jókai's *Reisebriefe*, 29.

38 Uo., 434.

39 Uo., 433–434.

40 „Mit dem man gesprochen, dem man ins Auge gesehen u. die Hand erfasst, dem kann man gesprochen schreiben.” „Berthold Auerbach – Jókainak [Berlin, 1874. márc. 7.]” = JÓKAI MÓR *Levelezése* (1860–1875), szerk. OLTVÁNYI Ambrus = JÓKAI Összes Művei, *Levelezés*, II., Akadémiai, Budapest, 1973, 496, 920.